

بازشناسی الگوهای آینه کاری در بناهای قاجاری شیراز

دکتر محمد علی آبادی * سمیه جمالیان **

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۳/۱۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۱/۷/۲۱

چکیده

آینه کاری هنری کاملاً اسلامی است و حاوی اشکال هندسی اسلامی، چنان که می توان آن را هنری دینی و سنتی تلقی کرد. درک ضرورت پاسداری و حمایت از حفظ و گسترش این هنر زیبا و شگفت در کنار سایر هنرهای دستی و تزیینی لازم است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیلی و روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای و میدانی است. در این پژوهش پس از اشاره مختصر به خاستگاه هنر آینه کاری و نقش آن در معماری دوره قاجار، گونه های متفاوت این هنر در سه دسته از بناهای قاجاری در شیراز شامل خانه های مسکونی، مکان های زیارتی و باغ ها بررسی شده است. بررسی ها نشان می دهند که گونه های هنر آینه کاری در این سه کاربری متفاوت است. در خانه های مسکونی این هنر به صورت آینه کاری روی گچ بر دیوار است و در طرح های گل و گلدان در مکان های زیارتی آینه کاری به صورت پوشاننده کل سطح روی دیوار و سقف و حاشیه قرنیز با طرح های گره و اسلیمی. در باغ ها نیز آینه کاری به صورت پوشاننده کل سطح و دیوار و قسمتی از سقف و همچنین آینه کاری روی گچ کار شده است.

واژگان کلیدی

هنر، معماری، آینه کاری، قاجار، هنر سنتی، هنر دینی.

Email: aliabadi@shirazu.ac.ir

Email: somaye.jamalian@yahoo.com

* استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، شهر شیراز، استان فارس

** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه شیراز، شهر شیراز، استان فارس

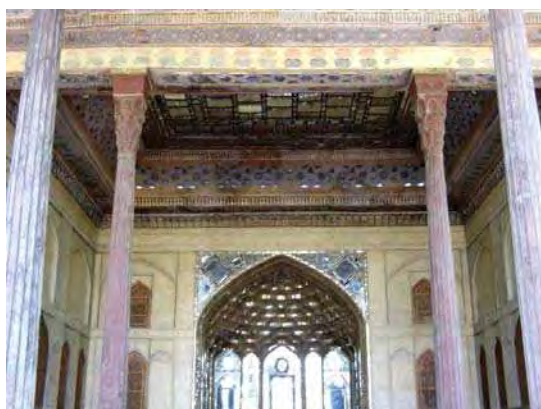
مقدمه

آینه‌کاری هنر ایجاد اشکال منظم در طرح‌ها و نقش‌های متنوع با قطعات کوچک و بزرگ آینه به‌منظور تزیین سطوح داخلی بناست. حاصل این هنر ایجاد فضایی درخشان و پرتالو است که از بازتاب پی‌درپی نور در قطعات بی‌شمار آینه پدید می‌آید. آینه‌کاری را باید واپسین ابتکار هنرمندان ایرانی در گروه هنرهای زیبا دانست که ایرانیان در معماری داخلی و تزیین درون بنا به کار گرفته‌اند.

اجراکنندگان این هنر، که به دقت و ظرافت و حوصله بسیار در کار نیازمند است، از زمان پیدایش آن تاکنون، همواره هنرمندان ایرانی بوده‌اند. آفرینش آثار هنری بدیع و زیبا نیازمند عوامل گوناگون و بی‌شماری است که فقدان حتی یکی از آنان در آراستگی و کمال این اثر خلل وارد می‌کند. متأسفانه، عظمت هنر آینه‌کاری رفته‌رفته به دست فراموشی سپرده شده است. با این وصف، ضرورت پاسداری و حمایت از حفظ و گسترش این هنر زیبا و شگفت در کنار سایر هنرهای دستی و تزیینی آشکار است.

در این پژوهش‌ها، درباره گونه‌شناسی این هنر در بناهای مختلف و در بازه زمانی خاص بحثی صورت نگرفته است. در پژوهش حاضر، می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم که گونه‌های آینه‌کاری در بناها به چند دسته تقسیم می‌شوند و بسته به نوع کاربری در خانه‌های مسکونی و مکان‌های زیارتی و باغ‌های شیراز چه تفاوتی دارند.

برای این منظور، پس از اشاره مختصر به پیشینه آینه و خاستگاه هنر آینه‌کاری و بیان نقش آینه‌کاری در معماری دوره قاجار، به بررسی سه دسته از بناهای این دوره در شیراز (شامل خانه‌های مسکونی، مکان‌های زیارتی و باغ‌ها) می‌پردازیم و گونه‌های متفاوت این هنر را در آن‌ها شناسایی می‌کنیم. نمونه‌های انتخاب شده در هر دسته به دقت بررسی شده و اطلاعات لازم از طریق عکس‌برداری و برداشت

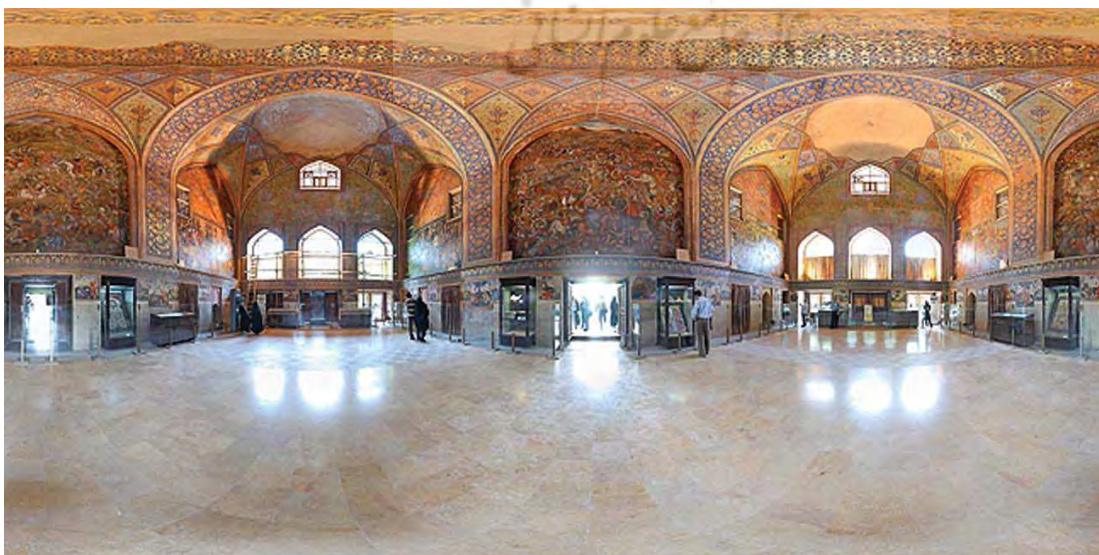

تصویر ۱- کاخ آینه‌خانه اصفهان، مأخذ: www.anobanini.ir

سطوح آینه‌کاری در محل به دست آمده است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی و روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی از طریق مشاهده مستقیم است. مطالعات انجام شده در زمینه آینه‌کاری بیشتر به پیشینه و خاستگاه این هنر پرداخته‌اند. از جمله، محمدیوسف کیانی (۱۳۷۶) در بخشی از کتاب *تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی* و همچنین محمدحسن سمسار ذیل مدخل «آینه‌کاری» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* به معرفی تاریخی این هنر پرداخته‌اند. شعرباف (۱۳۷۲) در کتاب *گره و کاربندی* صرفاً به بررسی طرح‌های گره در بناها پرداخته است. همچنین فولادوند (۱۳۸۴) در مقاله «تجلی حقیقت در معماری خانه‌های خدا» طرح‌های گره و اسلیمی را معرفی کرده است.

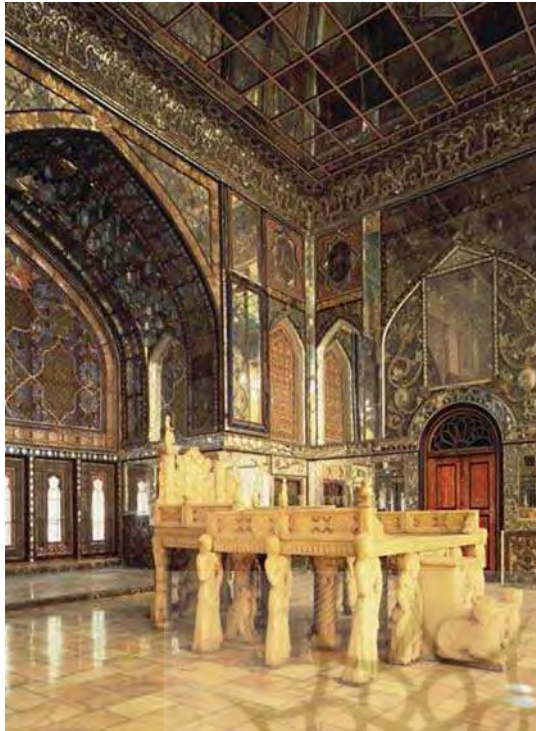
تاریخچه آینه‌کاری

با کشف اشیای شیشه‌ای متعلق به زمان پارت‌ها و ساسانیان، می‌توان چنین پنداشت که صنعت شیشه‌سازی تقریباً در

۲- چهلستون اصفهان، مأخذ: www.anobanini.ir

تصویر ۴- ایوان تخت مرمر (دارالاماره)، مأخذ: www.forum.persianloox.ir

تصویر ۵- آینه کاری کاخ گلستان، مأخذ: www.forum.persianloox.ir

و بزرگی و روشنی آن بدان حد بود که تصویر مردمی که از «درب عرابه» وارد چهلستون می‌شدند در آینه دیده می‌شد (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۳۴۴). سپس، قطعه‌های آینه به تدریج کوچک‌تر شد تا آنکه در پایان سده سیزدهم هجری (نوزدهم میلادی) قطعه‌های کوچک آینه به شکل مثلث، لوزی، شش‌گوش و جز آن درآمد و هنرمندان به صورت الماس‌تراش به کار بردند. گذشته از این‌ها، آینه‌کاران ایرانی از شیشه‌های محدب نیز، که به صورت آینه درمی‌آوردند،

تصویر ۳- ایوان تخت مرمر (دارالاماره)، مأخذ: www.forumpersianloox.ir.

همان زمان در ایران شایع بوده است. مهارت شیشه‌سازان ساسانی بسیار شایان توجه است. اینان به‌ویژه در هنر تزئین شیشه با چرخ شیشه‌بری کاملاً استاد بودند. یکی از زیباترین نمونه‌ها جام خسرو اول است که در کتابخانه ملی پاریس نگاهداری می‌شود. ظروف شیشه‌ای ساسانی دارای طرح‌هایی از مناظر و تصاویر خیالی و رنگ‌های بسیار زیاد است. منطقه گیلان و مازندران کنونی دو مرکز مهم شیشه‌سازی در این دوران به شمار می‌آمده است.

آب و آینه همواره نزد ایرانیان دو نماد پاکی، روشنائی، بخت، راستگویی و صفا شمرده شده است و شاید به‌کارگرفتن آینه در نقش یکی از آرایه‌های بنا با این موضوع بی‌ارتباط نباشد (ریاضی، ۱۳۷۵: ۱۲). اما بهره‌گیری از قطعات آینه و هنر آینه‌کاری به صورت کنونی، گذشته از هماهنگی با باورهای یادشده، ریشه‌ای اقتصادی نیز دارد (کیانی، ۱۳۷۶: ۲۴۲). آینه‌های شیشه‌ای که از سده دهم هجری (شانزدهم میلادی) از اروپا، به‌ویژه ونیز، به ایران وارد می‌شد هنگام حمل‌ونقل در راه می‌شکست. هنرمندان ایرانی برای بهره‌گیری از این قطعه‌های شکسته راهی ابتکاری یافتند و از آن‌ها به صورت آینه‌کاری استفاده کردند (سمسار و نکاء، ۱۳۷۴). بیت زیر از بینش کشمیری^۱ گویای این حقیقت است:

هر پاره دلم چمنی از نگاه اوست

آینه چون شکسته شد آینه‌خانه است

در سده سیزدهم هجری (نوزدهم میلادی)، که آینه‌کاری رواج و رونق و ظرافت و دقت بیشتری یافت، جام‌های نازک آینه‌کاری در آلمان ساخته و به ایران فرستاده می‌شد (ریاضی، ۱۳۷۵: ۱۲). این جام‌ها را آینه‌کاران ایرانی می‌توانستند به آسانی به شکل‌های هندسی دلخواه ببرند و به کار برند. در آغاز، آینه‌کاری به صورت نصب جام‌های یکپارچه بر بدنه بنا معمول بود. در چهلستون اصفهان بر دیوار سر حوض آینه‌ای بزرگ و شفاف نصب کرده بودند که «آینه چهل‌ستون‌نما» یا «جهان‌نما» نامیده می‌شد

۱. از شعرای سده یازدهم

۶- آینه‌کاری شمس‌العماره، مأخذ: www.forum.persianloox.ir

نام «آینه‌خانه» و تحسین و ستایش آن برمی‌خوریم. در ساختمان چهل‌ستون نیز، که از بناهای دوره شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۸ ق/ ۱۶۴۲-۱۶۶۷ م) است، از آینه‌کاری برای تزیین بنا استفاده گسترده شده است. افزون‌بر آینه‌های قدی یا بدن‌نما، شیشه‌های لوزی‌شکل رنگارنگ و قطعه‌های کوچک آینه برای آراستن سقف و بدنه ایوان و تالار به‌کاررفته و ستون‌های هجده‌گانه ایوان از آینه و شیشه‌های رنگین پوشیده بوده است (تصویر ۲).

از سقوط اصفهان در سال ۱۱۳۵ ق/ ۱۷۲۳ م تا پایان سده دوازدهم هجری (هجدهم میلادی)، به‌جز بنای کاخ وکیل در شیراز، بنای آینه‌کاری‌شده دیگری نمی‌شناسیم. این بنا نیز در سال ۱۲۰۹ ق/ ۱۷۹۴ م به‌فرمان آقامحمدخان قاجار ویران شد و آثار قابل حمل آن از جمله آینه‌های بزرگ و دو ستون سنگی یکپارچه و درهای خاتم و جز آن برای توسعه و بازسازی ایوان دارالاماره تهران که بعدها به ایوان تخت مرمر مشهور شد، به این شهر منتقل شد (ریاضی، ۱۳۷۵: ۱۲؛ تصاویر ۳ و ۴).

در دوره قاجار شیوه‌ای جدید در معماری ایجاد شد و معماران این زمان نیز دنباله‌رو معماران صفوی بودند. هنر معماری این زمان در مقایسه با دوره صفوی بسیار ضعیف شمرده می‌شود. تنها در زمان حکومت طولانی ناصرالدین‌شاه قاجار، به‌سبب نفوذ هنر باختری، هنر معماری و صنایع ظریف مانند گچ‌بری، آینه‌کاری و کاشی‌کاری رونق یافت (صنعت ساختمان).

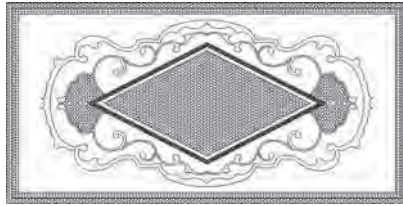
در این دوره، برای تزیینات بناهای سلطنتی و همچنین

استفاده کرده‌اند (پوپ، ۱۳۵۵: ۴۰۱).

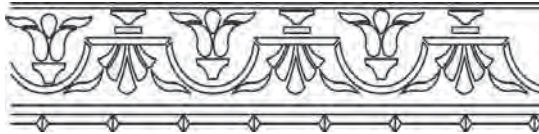
هنر آینه‌کاری شناخته‌شده در ایران مربوط به دوره صفوی است. بنابر مدارک موجود، گویا نخستین بار آینه در تزیین بنای دیوان‌خانه شاه‌طهماسب صفوی (۹۳۰- ۹۸۴ ق/ ۱۵۲۴-۱۵۷۶ م) در قزوین به کار گرفته شده است (ریاضی، ۱۳۷۵: ۱۱). با آگاهی از اینکه ساخت دیوان‌خانه قزوین در سال ۹۵۱ ق/ ۱۵۲۴ م آغاز شده و در سال ۹۶۵ ق/ ۱۵۵۸ م پایان یافته است، می‌توان نتیجه گرفت که پیشینه کاربرد آینه در بنا حداقل به نیمه سده دهم هجری (شانزدهم میلادی) می‌رسد. کاربرد آینه در ساختمان، که در قزوین آغاز شد، پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان (۱۰۰۷ ق/ ۱۵۹۸ م) در این شهر و دیگر شهرهای ایران همچون اشرف (بهشهر) گسترش یافت و در تزیین بسیاری از کاخ‌های دوره صفوی، که شمار آن‌ها به‌نوشته شاردن تنها در اصفهان به ۱۳۷ دستگاه می‌رسید، از آن بهره گرفته شد. در این میان، کاخ معروف به «آینه‌خانه» که به‌سبب کاربرد آینه بسیار در تزیین آن بدین نام شهرت یافته بود، جایگاهی ویژه داشت. «آینه‌خانه» به‌روزگار پادشاهی شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق/ ۱۶۲۹-۱۲۴۲ م) در کنار زاینده‌رود ساخته شد. سقف و تالار و ایوان و دیوارهای این بنا، با آینه‌های یکپارچه به‌درزای ۱/۵ تا ۲ متر و پهنای کمتر از ۱ متر آراسته شده بود و بازتاب تصویر زاینده‌رود و بییشه‌های ساحل شمالی آن در آینه‌ها منظره‌ای جالب و دلپذیر پدید می‌آورد (سمسار و نکاء، ۱۳۷۴: تصاویر ۲ و ۱).

از همین دوره است که در شعر شاعران ایرانی به

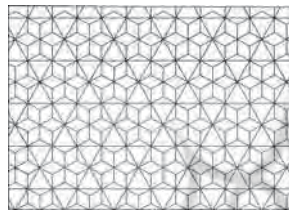

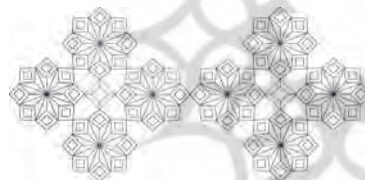
تصویر ۱۱- طرح خاتم، اسلیمی، شاه چراغ، مأخذ:همان

تصویر ۱۲- طرح گلدان، اسلیمی، حاشیه قفل، منزل زینت الملک، مأخذ:همان

تصویر ۱۳- گره شش آلتهای گره: شمسه ۶، شش، شاه چراغ، مأخذ:همان

تصویر ۱۴- گره ۸، آلتهای گره: شمسه ۸، مربع قناس، شاه چراغ، مأخذ:همان

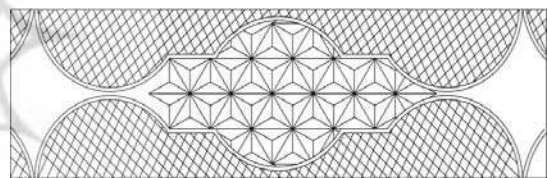
تصویر ۷- تکه پارچه‌ای مکشوف از لولان، نقش مایه گل زنبق آبی
مأخذ: موسوی و آیت اللهی، ۵۲:۱۳۹۰. مأخذ: موسوی و آیت اللهی، ۵۲:۱۳۹۰.

تصویر ۸- تکه پارچه‌ای مکشوف از لولان، نقش مایه گل زنبق آبی، مأخذ:همان

تصویر ۹- طرح گلدان، اسلیمی، ستون، حاشیه قاب چهارضلعی، خانه زینت الملک؛ مأخذ: نگارنده

تصویر ۱۰- گره، اسلیمی آلتهای گره: مربع قناس، شمسه ۶، شاه چراغ، مأخذ: همان

(۱۳۱۵ش) را می‌توان مثال زد که در کنار بسیاری بناهای دیگر تحول و دگرگونی محسوس در هنر آینه‌کاری ایجاد کردند (پوپ، ۱۳۵۵: ۴۰۱).

در دهه‌های پایانی همین سده، آینه‌کاری به‌گونه‌ای محسوس از محدوده مکان‌ها مقدس و کاخ‌ها بیرون آمد و به‌صورتی گسترده حتی در بعضی خانه‌های مسکونی و مراکز عمومی چون تئاترها، رستوران‌ها، مهمان‌خانه‌ها، فروشگاه‌ها و آرامگاه‌های خصوصی و جز آن به کار گرفته شد (پوپ، ۱۳۵۵: ۴۰۱).

طرح‌های آینه‌کاری

در جهان باستان، عقاید مذهبی مایه اصلی و عنصر اساسی هنرها به شمار می‌رفت. در آن دوران، هنر در خدمت مذهب بود و همواره برای بیان مفاهیم مجرد و توضیح امور معنوی و مذهبی از هنرهای گوناگون و از رموز و اشارات و نمادهای مختلف استعانت می‌جستند و از این طرز بیان نمادین به‌شدت و وسعت و قدرت فراوان استفاده می‌کردند (موسوی و آیت اللهی، ۴۸:۱۳۹۰).

زیارتگاه‌ها از آینه‌کاری به‌فراوانی استفاده شد و به‌همین علت این هنر در دوران قاجار روزبه‌روز رونق گرفت و آثار شگرفی از متن‌بندی‌ها، رسمی‌بندی‌ها، آونگ‌های آویز (مقرنس‌ها) و انواع کارهای گره و اسلیمی‌سازی و همچنین نقاشی و خطاطی بر پشت آینه به وجود آمد. در همین دوره بود که آثار زیبایی مانند تالار آیینه کاخ گلستان و تالارها و اتاق‌های شمس‌العماره، که از نظر زیبایی و ظرافت در آینه‌کاری کم‌مانند است، پدید آمد (تصاویر ۴ و ۵ و ۶).

در آغاز سده چهاردهم هجری (پایان سده نوزدهم میلادی)، هنرمندان آینه‌کار دو اثر کم‌نظیر پدید آوردند که یکی آینه‌کاری دارالسیاده آستان قدس رضوی و دیگری ایوان آیینه صحن جدید آستانه حضرت معصومه (ع) در قم بود. آینه‌کاری این ایوان در سال ۱۳۴۵ تجدید شد (پوپ، ۱۳۵۵: ۴۰۱). نمونه تکامل‌یافته این هنر را در گنبد حرم مطهر حضرت عباس (ع) می‌توان دید که در سال ۱۳۷۵ تکمیل شد و در قسمت پایین آن در نمای بیرونی آیه‌هایی از قرآن همراه با آینه و طلاکاری نقش بسته است (قائدان، ۱۳۸۳). همچنین، آینه‌کاری کاخ‌های شهوند (۱۳۰۶ش) و مرمر

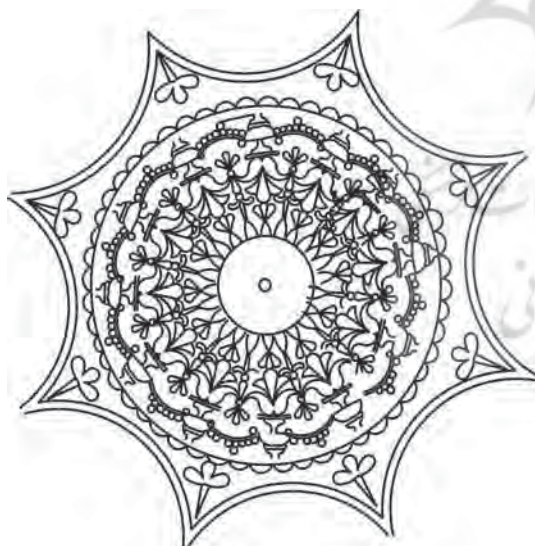

تصویر ۱۵- آینه‌کاری روی دیوار و سقف تالار آینه خانه زینت‌الملک، مأخذ: همان

تصویر ۱۷- طرح گل‌دان، گل چهارپر، حاشیه قفل، خانه زینت‌الملک، مأخذ: همان

تصویر ۱۶- آینه‌کاری روی دیوار، خانه فروغ‌الملک، مأخذ: همان

تصویر ۱۸- طرح گل‌دان، اسلیمی به‌کاررفته در سقف به‌صورت نیم‌کره‌ای گود (کاسه)، خانه زینت‌الملک، مأخذ: همان

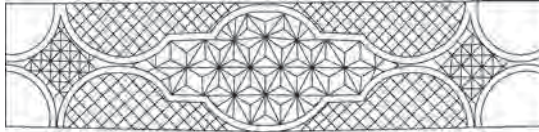
تصویر ۱۹- طرح گل‌دان، گل، اسلیمی، حاشیه قفل، خانه زینت‌الملک، مأخذ: همان

براین‌اساس، نقوش روی آثار دوره اشکانی که اغلب برای زمینه استفاده می‌شد شامل دایره‌های متداخل است که لوزی و گل چهارپر تشکیل می‌دهد و در حاشیه نیز نوارهای مارپیچ با نقوش داخلی کار می‌شود (تصویر ۷). دوره اشکانی را می‌توان دوره پیوستگی میان هخامنشی و ساسانی دانست (همان: ۵۲).

تزیین در معماری آرایشی است که بنای معماری را دلپذیرتر می‌نمایاند، یا به‌غناي اثر می‌افزاید. معماری اسلامی به‌گونه‌ای نمادین اشاره به خلقت و جهان هستی دارد که خود سرشار از دگرگونی است. نقوش هندسی پیچ‌درپیچ مرکب از یک دایره که در درون خود پذیرای تمامی اشکال دیگر است، اسلیمی‌ها و گل‌بوته‌هایی که از باغ همیشه‌بهار بهشت است، همه و همه، نشان از خلاقیت مسلمانان در ایجاد طرح‌های نو دارند.

تزیین‌ها زبان خاص خود را دارند و گویای حقایق اسرارآمیزند که ادراک آن در پرتو شناخت معماری میسر است و هنرمند اسلامی به‌خوبی از عهده این کار برآمده است. «با آشنایی به زبان تزیینات، می‌توان نقش و نگار را

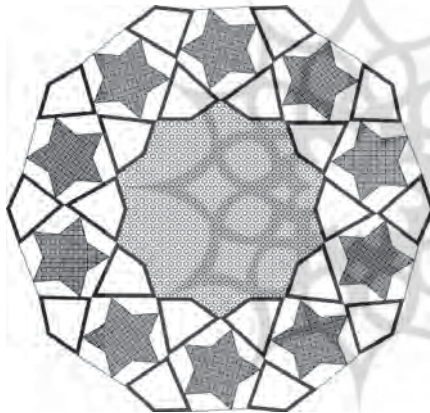

تصویر ۲۳- گره، اسلیمی آلت‌های گره: مربع قناس، شمسه ۶، شاهچراغ، ماخذ: همان

تصویر ۲۴- گره هشت چهار لنگه، آلت‌های گره: شمسه ۸، ترنج، شش شل، چهار، شاهچراغ، ماخذ: همان

تصویر ۲۵- گره ده شش شل، آلت‌های گره: شمسه ۵، شش شل، گیوه، شاهچراغ، ماخذ: همان

تصویر ۲۰- شیوه آیینه کاری روی گچ، آرامگاه سید علاء الدین حسین (ع)، ماخذ: همان

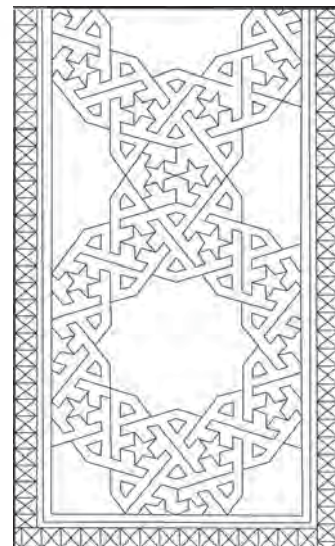

تصویر ۲۱- شیوه آیینه کاری روی آئینه و درز به صورت آونگ‌های آویز (مقرنس): آرامگاه علی بن حمزه (ع)، ماخذ: همان

همچون شعری خواند، یا می‌توان با دنبال کردن پیچ و خم‌های زیرکانه نقش‌ها خود را فراموش کرد. این شکل ساختاری و تزیینی دارای شاخصی آسمانی است» (فولادوند، ۱۳۸۴: ۹۰۱-۹۰۲).

نقش‌های اسلیمی

اسلیمی از تزیین‌های متداول در هنر اسلامی است و عبارت است از اشکال به هم بافته و درهم پیچیده غنچه، شاخ، برگ، گل و گیاهانی که در قرآن از آن‌ها نام برده شده است و به گیاهان بهشتی شهرت دارند. در این نقش گیاهانی چون خرما، انگور و انار به صورت تجریدی و انتزاعی به کار رفته‌اند. گاه نیز اشکال حیوان‌هایی همچون ماهی، عقاب، خرگوش، اردک، خرس و روباه به شکل اصلی یا تجریدی در لابه‌لای پیچ و خم‌های موزون اسلیمی و با حال و هوای گوناگون گنجانده شده است (فولادوند، ۱۳۸۴: ۹۰۱-۹۰۲). خط از عناصر مهمی است که در اسلیمی نقشی حیاتی

تصویر ۲۲- آستانه گره ۱۰، آلت‌های گره: شمسه ۵، ترنج، حاشیه ۴ لنگه، ماخذ: همان

تصویر ۲۶- دیوار تالار آینه‌نارنجستان، شیوه آینه روی آینه و درز نارنجستان، مأخذ: همان

فقط یک قسم از اقسام نقش است که می‌توانسته به‌تنهایی یاد در ترکیب با نقوش دیگر به کار رود (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹: ۱۵۵). با توجه به مضامین «طبیعت‌گرایانه» در بناها، نماهای آن‌ها، که پوشیده از نقوش گره دویعدی و سه‌بعدی مقید به هندسه ستاره و چندضلعی است، به‌طریق اولی، می‌تواند متضمن تلمیحاتی از جهان هستی باشد. از میان نقش‌های هندسی، آن‌ها که ستاره (شمسه) دارند بیشتر تداعی‌کننده آسمان‌اند. شبکه دوایر هم‌مرکز و مدارگونه‌ای که زیر نقش گره‌های ستاره‌ای است یادآور مدارات ستارگان است و شعاع‌های هم‌فاصله شمس‌ها همچون پرتوهایی است که در آسمان پرستاره می‌تابد. خطوط منتشر از مرکز ستاره‌های متعدد، که با هم تقاطع دارند و چندضلعی‌ها و مجموعه ستاره‌های فرعی را تشکیل می‌دهند، هویت بصری مبهمی دارند (همان: ۱۶۱).

شهرهای مختلف ایران همواره خاستگاه هنرمندان آینه‌کار بوده است، اما در این میان آینه‌کاران اصفهان و شیراز و تهران از شهرت بیشتری برخوردارند. در ادامه، به بررسی سه دسته از بناهای دوره قاجار در شهر شیراز شامل خانه‌های مسکونی، مکان‌های زیارتی و باغ‌ها می‌پردازیم و گونه‌های متفاوت آینه‌کاری را در این سه دسته از بنا بررسی می‌کنیم.

الگوهای آینه‌کاری خانه‌های مسکونی دوره قاجار در شیراز
از میان خانه‌های مسکونی دوره قاجار در شیراز، سه بنا شامل خانه زینت‌الملک^۱، خانه فروغ‌الملک^۲ و خانه نصیرالملک^۳ به دلیل داشتن گچ‌بری و آینه‌کاری‌های زیبا و نفیس بررسی

ایفا می‌کند. مفهوم حرکت در هنرهای تجسمی بیش از هر عنصر دیگر در خط تجلی می‌یابد، چراکه جوهره وجودی خط حرکت است. خط را، چه در علم و چه در هنر، می‌توان مسیر نقطه‌ای دانست که در فضا حرکت می‌کند یا مسیر یک حرکت تلقی کرد. از آنجا که حرکت‌ها می‌توانند جهاتی بی‌شمار و متفاوت داشته باشند، کیفیت خط نیز می‌تواند بسیار گوناگون و ظریف باشد. کیفیت‌های گوناگون خط واکنش‌های روانی متفاوتی را در انسان‌ها برمی‌انگیزد. خط می‌تواند کاملاً تجسم‌یافته باشد. همچنین می‌تواند حالت القایی داشته باشد و به‌طور مجازی به‌صورت بصری نقاط دیدگانی تابلو را به یکدیگر اتصال دهد (گاردرنر، ۱۳۸۶: ۱۶). حرکت حلزونی یا اسلیمی صرفاً برای تزیین انواع مختلف سطوح از بنا و کتاب و صنایع‌دستی و اشیا نیست، بلکه نشانه‌هایی مقدس به همراه دارد. در اصل، ویژگی ریتم و تکثیر عناصر ذکر و حرکت و سلوک عارفانه مفهوم دینی و مقدس نقوش تزیینی است. تزیین می‌تواند بیان نمادهای مقدس باشد. به‌گفته هانری ماتیس، بیان و تزیین یک چیزند. این سخنی است که او از شرق و به‌طور خاص از اسلام الهام گرفته است، زیرا در آنجا جاذبیت اصلی آثار هنری و بناهای اسلامی در تزیینشان نهفته است (بورکهارت، ۱۳۶۹: ۱۴۶).

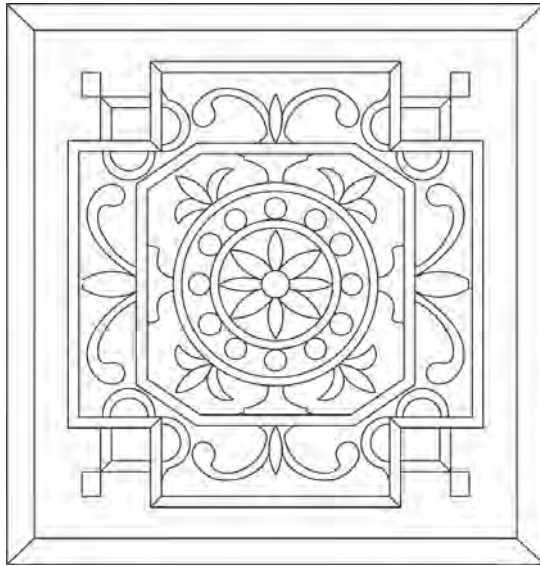
گره

گره‌ها تزیین معماری ایرانی‌اند و براساس قاعده معین و با استفاده از خطوط مستقیم شکل می‌گیرند و آلت‌های گره را به وجود می‌آورند (شعرباف، ۱۳۷۲: ۹). بنابراین، گره یا بند رومی

۱. خانه زینت‌الملک در خیابان لطفعلی خان زند و ضلع غربی نارنجستان قوام واقع شده است (خجندی: ۶۶). این بنا بیش از بیست اتاق دارد که همگی دارای گچ‌بری و آینه‌کاری‌های زیبا و نفیس‌اند. در حال حاضر، بنیاد فارس‌شناسی در این خانه قرار دارد. (خرمایی، ۱۳۸۲: ۴۰-۴۱).

۲. خانه فروغ‌الملک در بافت فرهنگی و تاریخی شهر شیراز قرار گرفته است. این بنا متعلق به فروغ‌الملک یکی از بستگان قوام شیرازی بوده که در سال ۱۲۱۰ق برای سکونت وی احداث شده است (خجندی: ۷۴).

۳. این خانه در مجاورت مسجد نصیر الملک قرار دارد. تزییناتی چون آینه کاری، گچ‌بری، نقاشی روی چوب و کاشی هفت‌رنگ این خانه را به یکی از زیباترین خانه‌های قاجاری مبدل ساخته است. این خانه در حال حاضر پایگاه سازمان میراث فرهنگی است (همان: ۲۵).

تصویر ۲۸- طرح گلدان، گل هشت‌پر، اسلیمی، نارنجستان، مأخذ: همان

تصویر ۲۹- طرح گلدان، گل هشت‌پر، گلبرگ نارنجستان، مأخذ: همان

تصویر ۲۷- سقف تالار آیین، شیوه آینه‌کاری و نقاشی روی گچ مأخذ: همان

کم و با طرح‌های گل و گلدان استفاده می‌شود. آینه‌کاری در سقف این بناها با برجستگی بیشتر نسبت به دیوار و به صورت ترکیب با نقاشی و تزیینات چوبی به کار رفته است. در سقف این بناها آینه‌کاری به صورت حاشیه تسمه و نیم‌کره‌ای گود (کاسه) رایج بوده است (جدول ۱).

الگوهای آینه‌کاری مکان‌های مذهبی قاجار

از میان مکان‌های مذهبی شیراز بناهای شاه‌چراغ^۱، آرامگاه محمدبن موسی (ع)^۲، آستانه حسین بن موسی (ع)^۳

می‌شوند. تزیینات آینه‌کاری در خانه‌های مسکونی این دوره بیشتر به صورت طرح‌های گل و گلدان به همراه نقوش اسلیمی محدود است (تصاویر ۱۵-۱۷) و به شیوه آینه‌کاری روی گچ به کار رفته است. البته برخی از خانه‌های مسکونی در این دوران تالاری به نام تالار آیین دارند که در آن هنر آینه‌کاری به صورت گسترده و به شیوه آینه روی آینه (چندلا) به کار رفته است (تصویر ۱۵).

در این خانه‌ها هنر آینه‌کاری روی دیوار و سقف کار شده است. آینه‌کاری بر روی دیوار معمولاً با برجستگی

جدول ۱- آینه‌کاری در خانه‌های مسکونی قاجار

نام بنا	نوع آینه‌کاری	تکنیک آینه‌کاری	مکان کار شده	میزان برجستگی تقریبی	رنگ زمینه	رنگ‌های کار شده	دوره	نوع طراحی	آلتهای گره	ارزش کار
خانه فروغ‌الملک	آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ	دیوار	۲-۰mm	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	قاجار	طراحی به شیوه گل و گلدان	-	نفیس
خانه زینت‌الملک	پوشانده کل سطح آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ آینه نیم‌کره‌ای گود	دیوار سقف	۲۰۰-۰mm (در سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	قاجار	طراحی به شیوه گل و گلدان حاشیه تسمه در سقف	-	نفیس
خانه نصیر‌الملک	آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ	دیوار	۲-۰mm	نقره‌ای	نقره‌ای	قاجار	طراحی به شیوه گل و گلدان	-	نفیس

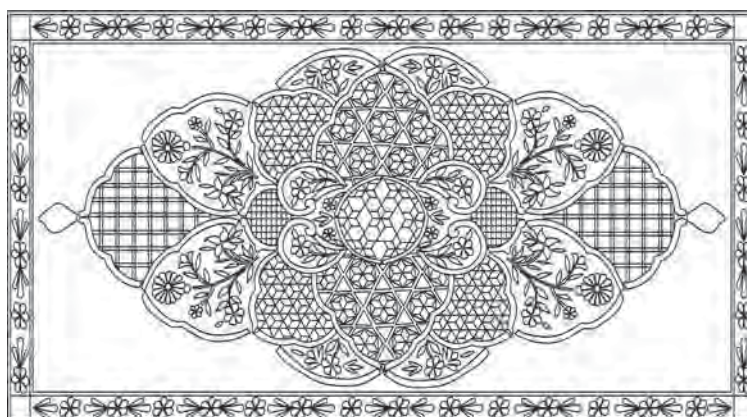
۱. آرامگاه احمد بن موسی (ع)، ملقب به شاه‌چراغ، در میدان احمدی شیراز واقع شده است (خجندی، ۶۶). درون حرم را با به‌کار بردن آینه‌های ریز رنگین به سبکی هنرمندانه آینه‌کاری کرده‌اند و انواع خط‌های زیبای فارسی و عربی تزیین‌کننده‌ی اطراف آینه‌ها و کاشی‌هاست (خرمایی، ۱۳۸۲: ۱۱۳).

۲. آرامگاه محمد بن موسی (ع)، در ضلع شمال شرقی حرم احمد بن موسی (ع) قرار دارد. در سال ۱۲۹۶ق، توسط سلطان اویس میرزا درون حرم با آینه‌کاری‌های زیبایی درون تزیین شد (خجندی، ۱۶).

۳. آستانه حسین بن موسی (ع)، ملقب به سیدعلاء‌الدین حسین، در میدان آستانه شیراز واقع شده است. از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۰۶ق مشیرالملک گنبد آرامگاه را از نو ساخت و قوام‌الملک آن را آینه‌کاری کرد (همان، ۱۹).

۴. آرامگاه علی بن حمزه بن موسی (ع) در شمال پل قدیمی دروازه اصفهان و نزدیک رودخانه خشک واقع شده است. بنای پیشین آرامگاه در سال ۱۳۳۹ق بر اثر زلزله تخریب شد و در سال ۱۲۶۰ق بازسازی شد (همان، ۱۷).

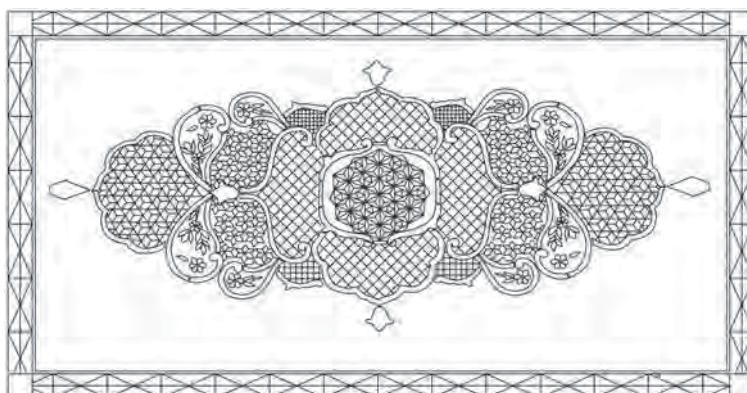

تصویر ۳۰- اسلیمی، گره، طرح گلدان، حاشیه گل، آلت‌های گره: ششمه ۶، مربع، باغ عقیق‌آباد، مأخذ: همان

جدول ۲- آینه‌کاری در مکان‌های مذهبی قاجار

نام بنا	نوع آینه‌کاری	تکنیک آینه‌کاری	مکان کار شده	میزان برجستگی تقریبی	رنگ زمینه	رنگ کار شده	دوره	نوع تزیین	آلت‌های گره	ارزش کار
شاه‌چراغ	پوشاننده کل سطح	آینه‌کاری روی آینه + آونگ‌های آویز (مقرنس)	دیوار + سقف + حاشیه قرنیز	۰-۱۰۰mm (دیوار) -۰ (سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	قاجار	گره + اسلیمی	شمسه، مربع قناس، شش، ترنج، گیه و شل، گیوه و ...	نفیس
آستانه	پوشاننده کل سطح	آینه‌کاری روی آینه + آونگ‌های آویز (مقرنس)	دیوار + سقف + حاشیه قرنیز	۰-۱۰۰mm (دیوار) -۰ (سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	از دوره قاجار تا دوره معاصر	گره + اسلیمی	شمسه، ترنج، حاشیه چهار لنگه و ...	نفیس
سید میر محمد	پوشاننده کل سطح	آینه‌کاری روی آینه + آونگ‌های آویز (مقرنس)	دیوار + سقف + حاشیه قرنیز	۰-۱۰۰mm (دیوار) -۰ (سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	قاجار	گره + اسلیمی	شمسه، مربع قناس، شش، ترنج، گیه و ...	نفیس
علی بن حمزه	پوشاننده کل سطح	آینه‌کاری روی آینه + آونگ‌های آویز (مقرنس)	دیوار + سقف + حاشیه قرنیز	۰-۱۰۰mm (دیوار) -۰ (سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	از دوره قاجار تا دوره معاصر	گره + اسلیمی	شمسه، ترنج، حاشیه چهار لنگه و ... (تصویر شماره ۱۹)	نفیس

تصویر ۳۱- اسلیمی، گره، طرح گلدان، حاشیه چهارلنگه آلت‌های گره: ششمه ۶، مربع قناس، باغ عقیق‌آباد، شش، مأخذ: همان

جدول ۳- آینه‌کاری در ساختمان باغ‌های دوره قاجار

نام بنا	نوع آینه‌کاری	تکنیک آینه‌کاری	مکان کار شده	میزان برجستگی تقریبی	رنگ زمینه	رنگ‌های کار شده	دوره	نوع تزئین	آلت‌های گره	ارزش کار
نارنجستان	پوشانده کل سطح دیوار و قسمتی از سقف	آینه‌کاری روی آینه در دیوار آینه‌کاری به‌همراه نقاشی و تزئینات چوبی در سقف	دیوار و سقف	۲-۰mm ۱۰۰-۰mm (در سقف)	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	قاجار	گره اسلیمی (در سقف) گره اسلیمی + طرح گل و گلدان (دیوار)	شمسه ترنج گیوه و... (تصاویر ۲۴-۲۷)	نفیس
باغ دلگشا	آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ	دیوار	۰	نقره‌ای	طلایی	قاجار	طرح‌های گل و گلدان	-	نفیس
باغ عفیف‌آباد	آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ	دیوار	۲-۰mm	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	معاصر	گره اسلیمی گل و گلدان	شمسه، شش‌ش، مربع قناس، مربع	-

۱. باغ دلگشا در ضلع غربی بلوار بوستان و در نزدیکی آرامگاه سعدی واقع شده است. قدمت این باغ را به دوره ساسانی نسبت می‌دهند. در سال ۱۲۰۵ق، حاج ابراهیم‌خان معتمدالدوله آن را مرمت کرد و در سال ۱۳۳۶ق رضاقلی میرزا، حاکم فارس، عمارت زیبایی در آن ساخت. پس از او، میرزا علی‌اکبرخان قوام‌الملک این باغ را خریداری و ساختمان وسط باغ را تعمیر کرد و ایوان دوستونی جلو ایوان را به آن افزود (خجندی، سال: ۶۵). نارنجستان قوام (باغ قوام) از جمله بناهای قاجاری است که ساخت آن به دستور علی‌محمدخان قوام‌الملک دوم در سال ۱۲۹۰ق آغاز شد و در سال ۱۳۰۵ق توسط فرزندش محمدرضاخان قوام‌الملک به پایان رسید (همان، ۶۵).
۲. باغ عفیف‌آباد (باغ گلشن) در جنوب خیابان قصردشت و انتهای خیابان عفیف‌آباد واقع شده است (همان: ۶۱). در زمان قاجار، میرزاعلی‌خان قوام‌الملک دوم زمین باغ را خرید و در سال ۱۲۸۴ق اقدام به نوسازی باغ و درختکاری آن و ساختن عمارت زیبا و آراسته در آن کرد (خرمایی، ۱۳۸۲: ۹۱).

شمسه، ترنج، لچک، قطارسازی، اسلیمی، مقرنس و نیم‌کره‌ای گود (کاسه) رایج بوده است. در این بناها، حاشیه قرنیز را نیز گاهی به صورت تخت و گاهی به صورت آونگ‌های آویز (مقرنس) آینه‌کاری کرده‌اند (تصویر ۲۱؛ جدول ۲).

الگوهای آینه‌کاری باغ‌های دوره قاجار

از میان باغ‌های شهر شیراز، باغ دلگشا^۱ و نارنجستان^۲ و عفیف‌آباد^۳ در این پژوهش بررسی می‌شود. در آینه‌کاری این بناها، همانند خانه‌های مسکونی، از طرح‌های گل و گلدان با معدودی نقوش اسلیمی استفاده شده است. گاهی در سقف این ساختمان‌ها از نقوش اسلیمی به‌همراه گره استفاده می‌شده است. کاربرد هنر آینه‌کاری به‌همراه تزئینات چوبی و نقاشی روی چوب جلوه خاصی به ساختمان باغ‌ها می‌دهد (تصاویر ۲۷ و ۲۶).
در سقف این بناها، آینه‌کاری به صورت حاشیه تسمه و نیم‌کره‌ای گود (کاسه) رایج بوده است، مانند آینه‌کاری در ساختمان باغ قوام (نارنجستان) که به صورت آینه روی آینه (چندلاآینه) کار شده است (تصاویر ۲۵ و ۲۴). آینه‌کاری ایوان باغ عفیف‌آباد نیز، که به‌گفته ظریف صناعی^۴ در سال‌های

و آرامگاه علی‌بن‌حمزه^۵ در این پژوهش بررسی شده‌اند. مکان‌های مذهبی دوره قاجار با به‌کاربردن آینه‌های ریز رنگین به‌سبکی هنرمندانه آینه‌کاری شده‌اند و آثار شگرفی از متن‌بندی‌ها، رسمی‌بندی‌ها، آونگ‌های آویز (مقرنس‌ها) و انواع کارهای گره و اسلیمی‌سازی و همچنین نقاشی و خطاطی بر پشت آینه به وجود آمده است.

در بیشتر مکان‌های مذهبی از تکنیک آینه روی آینه (چندلاآینه) و آینه‌کاری روی درز استفاده شده است. رنگ غالب آینه‌کاری در این مکان‌ها نقره‌ای بوده و رنگ‌های طلایی، لاجوردی و شنگرفی به‌صورت تکه‌ای یا قاب‌بندی به کار رفته است (تصاویر ۲۰ و ۲۱). در این مکان‌ها هنر آینه‌کاری به‌صورت گسترده و بر روی دیوار و سقف کار شده است. آینه‌کاری روی دیوار معمولاً با برجستگی کم و با طرح گره و اسلیمی استفاده می‌شود. گاهی در داخل نقاط گره نقوش اسلیمی طراحی می‌شود و گاهی طرح گره و اسلیمی به‌صورت جدا طراحی می‌شود (تصاویر ۲۰-۲۳). آینه‌کاری در سقف این بناها با برجستگی زیاد و به‌صورت

نتیجه

آینه‌کاری از هنرهای پررونق دوره قاجار است که برای تزئین بناهای سلطنتی و همچنین زیارتگاه‌ها به کار رفته است. در این مکان‌ها، آثار شگرفی از متن‌بندی‌ها، رسمی‌بندی‌ها، آونگ‌های آویز (مقرنس‌ها) و انواع کارهای گره و اسلیمی‌سازی و همچنین نقاشی و خطاطی پشت آینه دیده می‌شود. در این مقاله، پس از اشاره مختصر به پیشینه آینه‌کاری و بیان نقش آینه‌کاری در معماری دوره قاجار سه دسته

جدول ۴- آینه‌کاری در بناهای دوره قاجار

کاربری	نوع آینه‌کاری	تکنیک آینه‌کاری	مکان کارشده	رنگ زمینه	رنگ‌های کارشده	نوع طراحی	آلت‌های گره
خانه‌های مسکونی	آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی گچ	دیوار سقف	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	طراحی به‌شیوه گل و گلدان	-
مکان‌های زیارتی	پوشاننده کل سطح	آینه‌کاری روی آینه آونگ‌های آویز (مقرنس)	دیوار سقف حاشیه قرنیز	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	گره + اسلیمی	شمسه، مربع قناس، ترنج، شش شل، گیوه و...
باغ‌ها	پوشاننده کل سطح دیوار و قسمتی از سقف آینه‌کاری روی گچ	آینه‌کاری روی آینه در دیوار آینه‌کاری به‌همراه نقاشی و تزیینات چوبی در سقف سقف آینه‌کاری روی گچ	دیوار سقف	نقره‌ای	طلایی، لاجوردی، شنگرفی	گره اسلیمی طرح‌های گل و گلدان	شمسه، شش شل، مربع قناس، مربع، گیوه

از بناهای این دوره شامل خانه‌های مسکونی، مکان‌های زیارتی و باغ‌ها بررسی شد و گونه‌بندی آن‌ها ارائه شده است. آینه‌کاری در این سه دسته از بناها بسته به نوع کاربری متفاوت است. در خانه‌های مسکونی این هنر به‌صورت آینه‌کاری روی گچ است که بیشتر روی دیوار و در طرح‌های گل و گلدان کار شده است. در مکان‌های زیارتی نیز فلسفه عمیق اسلامی-عرفانی و وحدت و کثرت در بیشتر آثار هنری اسلامی به‌ویژه در هنر آینه‌کاری متجلی است. در این مکان‌ها، آینه‌کاری به‌صورت پوشاننده کل سطح و تکنیک آینه‌کاری روی آینه و آونگ‌های آویز (مقرنس) است که روی دیوار و سقف و حاشیه قرنیز و به‌صورت طرح‌های گره و اسلیمی کار شده است. در باغ‌ها نیز آینه‌کاری به‌صورت پوشاننده کل سطح و دیوار و قسمتی از سقف و همچنین آینه‌کاری روی گچ به کار رفته است. تکنیک آینه‌کاری در باغ‌ها به‌صورت آینه‌کاری به‌همراه نقاشی و تزیینات چوبی در سقف و نیز آینه‌کاری روی گچ در قسمت دیوار و سقف و طرح‌های گره و اسلیمی و گل و گلدان است.

منابع و مأخذ

- بورکھات، تیتوس. ۱۳۸۶. *مبانی هنر اسلامی*. ترجمه و تدوین امیر نصری. تهران: حقیقت.
- بورکھات، تیتوس. ۱۳۶۹. *هنر مقدس*. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش.
- پوپ، آرثر اپهام. ۱۳۵۵. «مراحل برجسته در آرایش معماری امروز ایران»، در: گلدک، جی. *سیری در صنایع دستی ایران*. ترجمه حمید عنایت. تهران: بانک ملی ایران.
- خجندی، جمشید. سال میراث فارس. انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس
- خرمایی، محمدکریم. ۱۳۸۲. *شیراز، یادگار گذشتگان (راهنمای نقاط دیدنی و آثار باستانی شیراز)*. شیراز: فرهنگ پارس.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان. ۱۳۲۱. *تاریخ اصفهان و ری*. تهران: عمادزاده.
- سمسار، محمدحسن و ذکاء، یحیی. ۱۳۷۴. «آینه‌کاری»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۵. *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ریاضی، محمدرضا. ۱۳۷۵. *فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران*. تهران: دانشگاه الزهراء.

- شعرباف، اصغر. ۱۳۷۲. گره و کاربندی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قائدان، اصغر. ۱۳۸۳. عتبات عالیات عراق. قم: مشعر.
- کمالی زاده، طاهره. ۱۳۸۹. مبانی حکمی هنر و زیبایی از دیدگاه شهاب‌الدین سهروردی. تهران: متن.
- کرین، هانری. ۱۳۸۴. تخیل خلاق در عرفان ابن عربی. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: جامی.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۷۶. تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- گاردنر، هلن. ۱۳۸۶. هنر در گذر زمان. ترجمه محمدتقی فرامرزی. تهران: نگاه.
- فولادوند، مهناز. ۱۳۸۴. «تجلی حقیقت در معماری خانه‌های خدا»، در: ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد (گردآورنده). هنر و معماری مساجد، تهران: رسانش.
- موسوی، بی بی زهرا و آیت‌اللهی، حبیب‌الله. ۱۳۹۰. «بررسی نقوش منسوجات در دوران هخامنشی، اشکانی و ساسانی»، نگره، ۱۷.
- نجیب اوغلو، گلرو. ۱۳۷۹. هندسه و تزیین در معماری اسلامی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهدی. تهران: روزنه.
- صنعت ساختمان، «معماری ایران در دوره صفویه»، ۷۵.

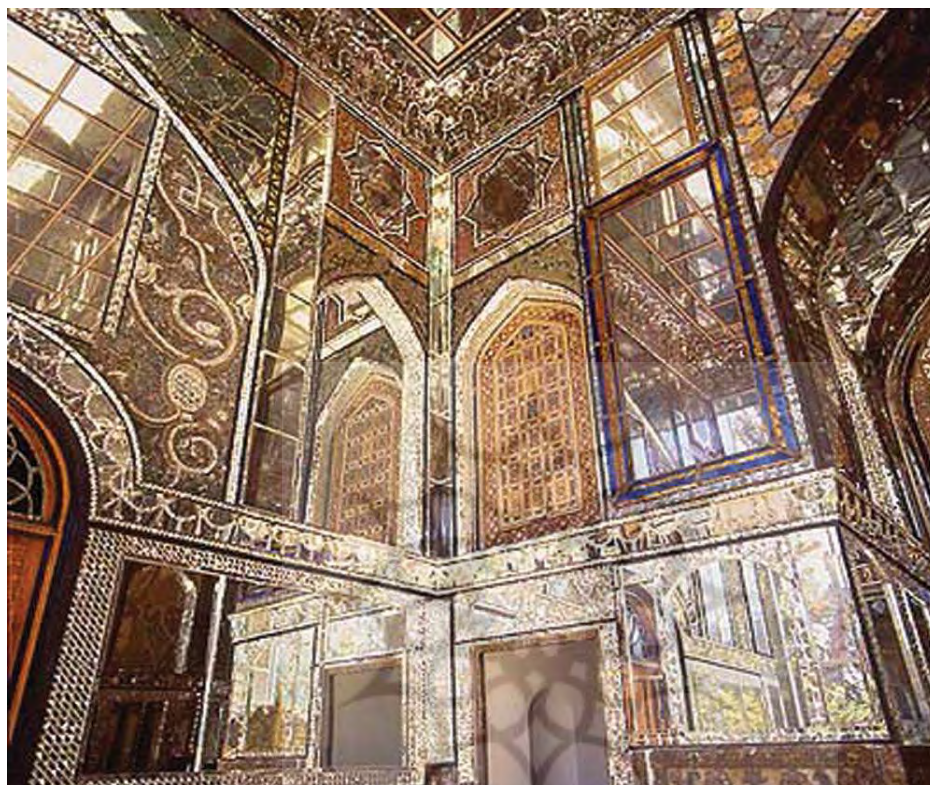

Recognition of Mirror Work Patterns in Qajar Monuments at Shiraz

Mohammad Aliabadi, PH.D Associate Professor, Faculty of Art and Architecture Shiraz University, Shiraz, Iran.
Somaye Jamalian, M.A, Student of Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Reseaved: 2012/6/4 Accept: 2012/10/12

The art of Mirror work which is prevalent in Iran is completely an Islamic art and includes geometrical forms that allocated to Islamic countries. Since mirror work of Iran can be interpreted as a religious and traditional art, understanding the necessity of protecting, supporting and expanding this beautiful and incredible art, along with other handmade and decorative arts is indispensable. By virtue of library sources and field studies, in descriptive-analytical method and after a brief indication of the background of the origin of mirror work and stating its role in architecture of Qajar period, various types of Mirror work are investigated in three groups of mansions in this era in Shiraz, which include: dwelling houses, pilgrimage places and garden pavilions. Results indicate that different Mirror work types are used in these three building types. This art is performed on plaster on the wall & on the patterns of vases in dwelling houses, in pilgrimage places it covers the whole surface of wall & roof & the edge of cornice & also uses as the patterns of fret & arabesque, and also used as the cover of whole surface of wall & parts of roof & on plaster in garden pavilions.

Key words: Art, Architecture, Mirror work, Qhajar, Traditional Art, Religious Art.